

ПРОФ. ОЛЕКСАНДЕР ФЕДОРОВСЬКИЙ.

МАЙДАНИ ХАРКІВЩИНИ ТА МАЙДАНОВІ ТЕОРІЇ.

I.

Сумежні з могилами, але незрівняно рідші, хоч і досить численні на Харківщині, пам'ятки, що їм в археології надають ім'я майданів, являють собою земляні споруди різноманітної, часом дуже складної форми.

В найпростішому вигляді майдан—це кільчатий вал, що має в середині лійкувату заглибину, яка досягає приблизно поверхні окружної землі, іноді й нижча від неї. Кільчатий вал розірваний проходом, від якого наперед і на боки відходять звичайно дугувато зігнуті низькі та довгі валки.

Ці вали, так звані «вуса», надають усій споруді вельми своєрідного вигляду, що його вдатно порівнюють з павуком або крабом.

Описана найпростіша форма може стати значно складнішою. Іноді осередкову лійку супроводить додаткова—на місці кільчатого валу. Іноді число розривів валу, «виходів» буває два, три й більше, і, в такому разі, проти кожного виходу містяться вуса, що також своїм напрямком, розміром, формою й числом являють багато варіантів.

На Слобожанщині майдани трапляються скрізь. В археологічній літературі маємо вказівки щось на 60 майданів. Пильно студіюючи трьохверстову військово-топографічну карту, можемо нарахувати на ній не менше, як 125 безсумнівних майданів, але на величезну більшість їх літературних вказівок немає. Нам відомі щось із 30 майданів, не зазначених ні в першому, ні в другому джерелі. Отже, загальна кількість майданів Харківщини, поки що з'ясованих, вже перебільшує 200. Треба гадати, що це число ще доведеться значно збільшити, хоч в останньому рахунку число майданів на Слобожанщині не повинно бути надто великим і визначиться, можливо, чотирма-п'ятьма сотнями.

Отже, треба вважати, що поширення майданів охоплює цілу Харківщину, при чому не можна не звернути уваги на те, що в східних та південних частинах губернії майдани незрівняно численніші, ніж у західних та північних. Хоч і не усунено можливості, що це залежить від неповности нашого знання, проте ми охоче припускаємо, що степові частини губернії дійсно багатіші на майдани від лісових, як це зазначалося й для деяких інших частин України.

Майдани Слобожанщини, як і скрізь, пристосовано переважно до районів, багатих на могили. Тут иноді здибаємо їх декілька штук поспіль, хоч ніколи, очевидно, вони не утворюють особливо щільних груп і звичайно розкидані трохи оддала один від одного, часто перемешуючись із могилами.

За винятком бувають дрібні майдани, які трапляються иноді сполученими по два-три вкупі.

II.

З місцевостей, багатих на майдани, на Харківщині зазначимо декілька. На Валківщині майдани дуже численні в околицях сіл Старого й Нового Мерчика.

Так, за півверстви на південь від Старого Мерчика, у пасмі могил на плато, є три майдани. Один з них невизначеної форми, два інших типової серпуватої з розтворами на Північний Захід. За 1 км. од села, в тому самому напрямку, ще один на плато над балкою Камінною—серпуватий з розтворами на Північний Схід. За 3 км. на Південь від села на вододілі між балками Камінною й Кидовою—три майдани форми серпа, з розтворами на Північний Схід, Півн.-Півн. Схід та Схід; останній має назву Могила Старий Мерчик.

За 6 км. на Півд. Захід від Старого Мерчика та за 3 км. на Південь від Добропілля, на найвищому пункті вододілу поміж двома балками, в групі могил три майдани. Перший серпуватий, розтворами на Півн.-Схід, другий малий невизначений, третій дуже великий, неправильно розгалуженої форми.

За 2 км. на Північ від Нового Мерчика, на вододілі, при великій дорозі, величезний майдан складної розгалуженої форми, що має назву цього села. За пів км. від нього на Захід, при дорозі на Олександрівку, маленький майдан, відкритий на Північний Схід.

За 3 км. від села на Півд. Захід, ліворуч від тої самої дороги, майдан з вусами, розтворами на Північ. Ще на 2 км. далі, теж ліворуч від дороги, такий самий майдан, відкритий на Півн.-Схід¹⁾. У Куп'янському повіті надзвичайно багатий на могили район за течією р. Красної, достаткує також на майдани. (Т. I, рис. 1). Вони здибаються за 1 км на Півн. Схід від с. Ганчарівки, за 4 км. на Півн. Схід від Сватової Лучки—три майдани, за 1 км. на Схід—два майдани, за 2 км. на Півд. Схід—ще один майдан.

Навкруги сл. Міловатки, на Північ за 1 км., на Півд. Схід за 3 верстви, на Захід за 2 верстви—по одному,—всі, видимо, з виходами на Північ; на Півн. Захід від слободи за 3 верстви Могила Довга, очевидно, також майдан подовженої форми.

¹⁾ Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 14.

В околицях сл. Борової: на Північ за 1 км. — 2 майдани, відкриті на Півн. Схід; на Північ за 3 й 4 км. по одному, відкриті на Північ; на Півн. Схід за 2 км. ще один, що одкривається на Півн.-Півн. Схід.¹⁾

По р. Айдару надзвичайно достаткує на майдани район слобід Танюшівки (Березової) й Білолуцької, Старобільської округи. За 4, 5 і 7 км. на Півд.-Сх.-Схід від Танюшівки є по майдану; останній має ім'я Майдан Перший. За 6 км. на Півд.-Схід від Танюшівки й за 4 на Півн.-Півд.-Захід від Білолуцької сім майданів на віддалі меншій, ніж 1 км. Усі ці майдани значних розмірів і відкриваються на Північ з невеликими іноді збоченнями на Захід і Схід. За 3 км. на Північ ще один великий майдан із розтвором на Півн.-Захід. За 6 км. на Схід від Білолуцької — один, що відкривається на Північний Схід. За 3 км. на Півд.-Схід — один майдан та ще три в ряд з виходами на Півн.-Схід. За 3½ й 4 км. на Півд.-Схід ще по одному — виходами на Північ. Разом у цьому районі зазначено 18 великих майданів на площі, не більшій, ніж 10 верстов упрогін²⁾.

Далі на Південь Айдаром, на Схід від сл. Булавиновки, Старобільського повіту, за ½ км. один майдан і за 1 км. ще два; за 3 км. на Півн.-Схід від сл. Лиман—два майдани й за 1 км. на Захід—два великі вкупі, розтворами на Півн.-Схід і Північ, і далі на Північ ще один малий, відкритий на Півн.-Півн.-Захід³⁾.

Річкою Білою за 5 км. на Півн. Схід від хут. Луб'янки — два майдани, за 3 км. ще два. Три перші відкриваються на Північ, останній на Півн.-Схід. За 3 км. на Півд.-Схід від Луб'янки — один, відкритий на Півн.-Захід. За 3 км. на Півд.-Схід від с. Нещеретової два малі поруч, і за 5 км. на Півд.-Захід два великі, один з назвою Могила Розкопана, відкриті на Північ. Усі ці майдани входять до складу більш-менш значних могильних груп⁴⁾.

Що-до планів, за якими будовано майдани Слобожанщини, то, як було вже згадано, у них немає жодної сталости. Для прикладу ми наводимо плани майданової групи близько с. Олександрівки, ран. Валківського повіту. (Рис. 2—7). З них можна бачити, що в одній і тій самій місцевості зовсім нема виробленого плану майдану. Розмір центрального кільця, його височінь, форма лійки, число, напрям, височінь і довжина вусів цілком несталі. Напряв, навіть кількість виходів міняються.

III.

Майдани Харківщини загальному дослідженню не підлягали, з них науково розкопано чотири: один біля х. Покровського, у Валківському

1) Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 16.

2) Военно-топографическая карта. Ряд. XXIII, арк. 17.

3) Военно-топографическая карта. Ряд. XXIV, арк. 17.

4) Ibid.

пов., що не дав наслідків¹⁾, два біля х. Настенькіна, в одному з яких відкрито бронзову застібку, в другому бронзові тригранні площинки на стріли числом 6²⁾, нарешті, один майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, що за нього мова буде далі.

Велика кількість майданів на Слобожанщині та відсутність загальнопоширеного їх пояснення примушують зупинитися докладно на питанні про походження й значення усієї тої групи пам'яток.

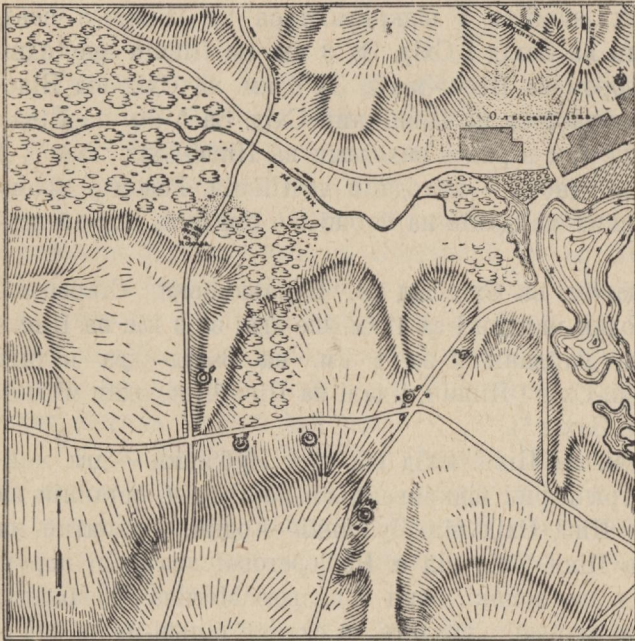

Рис. 2. План розташування шістьох майданів біля села Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

Д. І. Багалій розкопав два майдани, що містяться у групі могил біля х. Настенькіна, Богодухівського повіту. У ямі й кільчастому насипі майдану нічого не було знайдено. Могилу ж при майдані, в протилежність усім останнім з тої самої групи, складено з сірого липкого й твердого глею. Тут знайдено дві бронзові скитські стрілки, шматочки перегнилого дерева й дрібні кісточки. На глибині 1 метру почався шар чорнуватої землі, де

знайдено також чотири стрілки.

Д. І. Багалій прийшов до висновку, що майдан є розкопана могила, а могила, що стоїть з ним у звязку, могла бути насипаною з землі, викинутої підчас його розкопування³⁾.

Майдан у другій групі могил дав лише бронзову застібку.

В. Є. Данилевич розкопав один майдан біля х. Покровського, ран. Валківського повіту. Насип до рівня землі складався з чорноземлі з домішкою ясної глини; від рівня починалася чиста чорноземля.

¹⁾ В. Е. Данилевич, в Труд. Харьк. Ком. по устр. XIII Арх. С'езда. Харків. 1905, ст. XXIV.

²⁾ Д. И. Багалей. Труды XIII Арх. С'езда в Екатеринославе, т. I, ст. 370, 374.

³⁾ Д. И. Багалей. Раскопки курганов в Валковском и Богодуховском уездах Харьковской губ. летом 1903 г. Труды XIII Археологического С'езда, т. I, М. 1907, ст. 370, 374.

У південно-східній частині насипу та на дні майданової лійки в підґрунті знайдено два кістяки, випростані на спині, головою на Півн.-Захід. У насипу майданового крила знайдено проверсток попелу, від 1 до 4 см. завтовшки ¹⁾.

IV.

Площа поширення майданів досить обмежена. Вона має вигляд широкої суцільної смуги, що захоплює значну частину України, власне Поділля, Київщину, північну частину Херсонщини, Полтавщину, частину Чернігівщини, Харківщину, Катеринославщину, Вороніжщину й північну частину кол. Области Війська Донського. Нечисленні майдани знайдено на Волині.

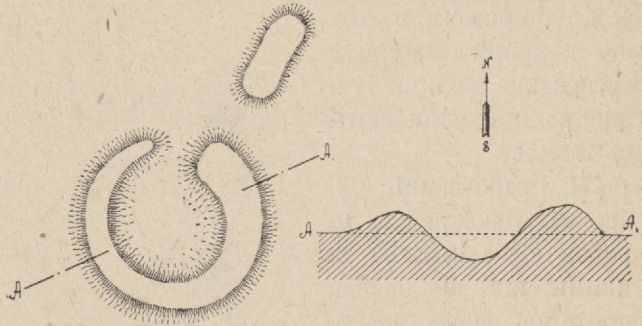

Рис. 3. План та перекрій майдану № 1 біля с. Олександрівки Валківського р. Харківської окр.

Поза межами цієї просторони вони невідомі.

Взагалі, можна сказати, що майдани в своєму поширенні сполучені з українським степом і в лісовий край майже не заходять.

По течії Псла просто сконстатовано, що в міру просування уверх за течією, майдани все рідшають і рідшають, і в місцевості, яка мала більш-менш лісовий характер, вони майже не траплялися ²⁾.

Безперечно також, що майдани стоять у звязку з могилами, що поруч з ними вони звичайно й зустрічаються. Звичайні вони здебільшого в місцях, де є багато могил, особливо могил великого розміру.

Широке розповсюдження, часто значні розміри й оригінальна форма майданів здавна притягали до них увагу дослідників. На жаль, через довгий час, справа обмежувалася описом ситуації й форми майданів, в кращому разі обміром та нанесенням їх на план і дуже рідко діло доходило до розкопін.

Замість того, дослідники вважали за краще давати майданам ті чи інші тлумачення й творити теорії, в тому складі й дуже фантастичні. Найстарший з їхніх дослідників І. Фундуклій, якому належить дуже корисне «Обозрение могил, валов и городищ Киевской губ.» р. 1848, вирізняв із могил розкопані, або майдани, яких нарахував на Київ-

¹⁾ В. Е. Данилевич. Дневник раскопки курганов около хут. Покровского Валковского у. Труды Моск. Предварительного Комитета по устройству XIV Археологич. Съезда. Вып. 2., М. 1903, ст. 28.

²⁾ В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы и длинные (змиевые) валы по течению р.р. Псла и Ворсклы. Труды XIII Археол. Съезда, т. I, М. 1907, ст. 170.

щині — 142. Призначення-ж майданів, за Фундуклієм, полягало в тому, що Скити-людоїди, які їх насипали, посеред майдану заколювали за-суджених на з'їжу людей, а кругове кільце й вуси майданові признача-лися глядачам, які звідти гляділи, що в середині діялося.

Наступні дослідники, часто змішуючи майдани з городищами, вва-жали їх за пам'ятки стародавніх одирав¹⁾, за кріпості запорожців²⁾, за освячені скитські місця під вільним не-бом, обгороджені валом, що правили також за «осередки таборів го-ловних становищ скит-ських»³⁾,

М. Грабовський від-дрізнив городища й го-родки від майданів, за якими він не визнає проте цієї назви, маючи її за випадкову, і вва-жає їх за обрядові ви-сипи⁴⁾.

А втім, це сполу-чення городищ і майданів продовжується й значно пізніше⁵⁾.

V.

З того часу, як по-чали робити наукові розкопки майданів, по різних місцях назбира-лася вже значна кіль-кість даних, які доводять, що в кільчатому валу й на дні центральної ями трапляються поховання найрізноманітніших типів, що належать

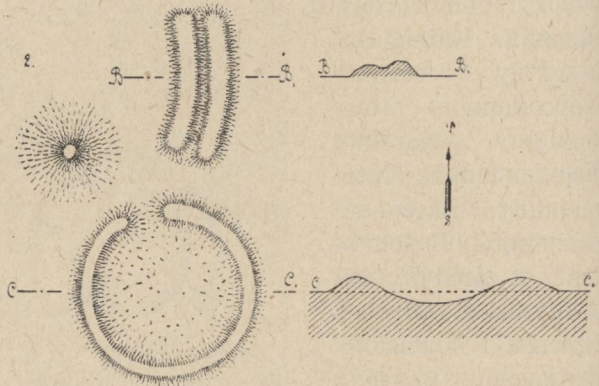

Рис. 4.

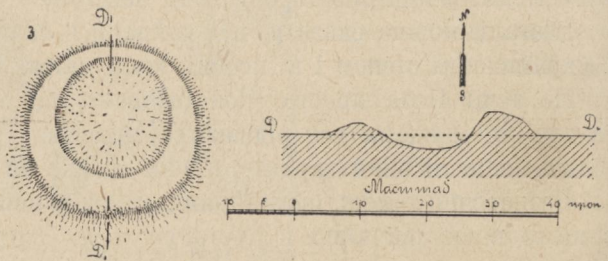

Рис. 5.

Рис. 4—5. Плани та перекрої двох майданів №№ 2 та 3 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської округи.

¹⁾ И. Срезневский. О городищах в землях славянских, преимущественно западных. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. II, отд. 2—3, 1850, ст. 533. На табл. XVII, поруч з майданами, намальовано й інші земляні насипи.

²⁾ Н. Бублиев. Укрепления запорожских казаков в городе Александрии и Александрийском уезде, *ibid.*, ст. 826. Рисунки й плани низки майданів на Катерино-славщині. Табл. XIX і XX.

³⁾ А. Подберезский. О курганах обрядовых в Южной России. Записки Одесск. Общ. Ист. и Древн. т. VII, 1868. ст. 265, табл. III.

⁴⁾ М. Grabowski. *Ukraina dawna i terazniejsza*. Kijów. 1850. Цит. за Подберезьким.

⁵⁾ Напр., В. Б. Антонович. Попытка группировки городищ по их культурам в бассейне Днепра. Труды X Археол. Съезда, т. III, М. 1900, ст. 104—105.

безперечно до різних культур і різних епох. Так, розкопуючи майдан коло м. Смілої, гр. А. А. Бобринський знайшов у кільчатому насипу трое похоронів у дерев'яних колодах ¹⁾.

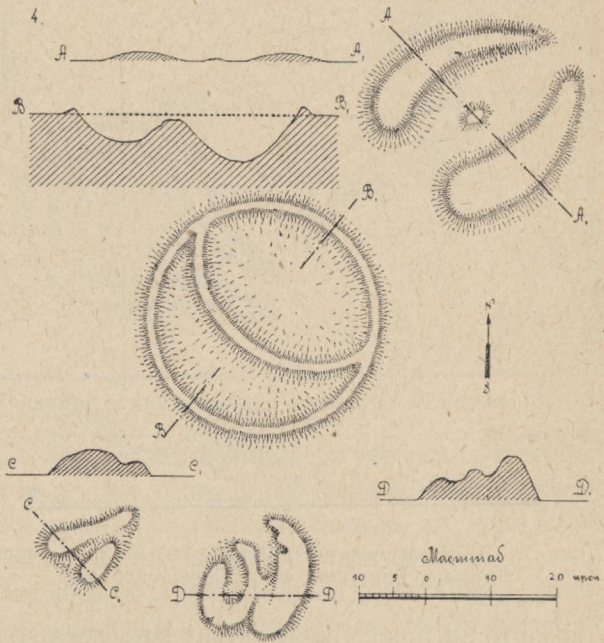
Підчас хижакських розкопин майдану, біля с. Цвітної, селяни здобули величезну кількість золотих бляшок і пластинок та інші речі, що їх А. А. Бобринський застосував до скитської культури ²⁾. В. А. Городцов, розкопавши майдан біля с. Райського, Ізюмського повіту, знайшов у ньому четверо поховань: поховання у ямі з пофарбованим кістяком, впускне (паразитне) того самого типу, скорчене поховання у насипу та поховання пізнішого кочовика, над яким стояла кам'яна баба ³⁾.

М. О. Макаренко, в сл. Гарасимівці, Валуйського повіту, в одному з майданів, що він розкопав, знайшов кістяка в скорченому становищі в ямі, виповненій попелом під верствою колод ⁴⁾.

В. Г. Ляскоронський, Рис. 6. План та перекрій майдану № 4 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської окр. розкопуючи майдана біля сл. Золотух Лубенського повіту на Полтавщині, знайшов поховання з пофарбованим кістяком ⁵⁾.

С. А. Мазараки, у Роменському повіті, в низці майданів виявив останки скитських поховань ⁶⁾.

Але й після того, як вивчати майдани починають розкопинами, питання про їхнє призначення лишається нерозв'язаним і дослідники надають їм різного тлумачення, маючи їх або за найдавніші городища, або

¹⁾ Гр. А. А. Бобринский. Курганы и случайные археологические находки близ м. Смелы. Т. I, Спб. 1887, ст. 26—28.

²⁾ Гр. А. А. Бобринский. Отчет о раскопке майдана у с. Цветна, Чигирин. у., Киев. губ. Отчеты Имп. Археол. Ком. 1896 р., ст. 88—89, 213—218.

³⁾ В. А. Городцов. Майданы. Древности, т. XX, в. 2., М. 1904, ст. 36—9.

⁴⁾ Н. Макаренко. Отчет об археолог. исследованиях 1905 г. Известия Археолог. Комиссии, в. 19., Спб. 1906., ст. 149.

⁵⁾ В. Г. Ляскоронский. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды XIII Археол. С'езда, т. I, М. 1907, ст. 434.

⁶⁾ С. А. Мазараки. Майданы, Труды XIV Археол. С'езда, т. III, М., 1911, ст. 212—213.

за кріпосні осередки пізнішого часу, або за житла, обори на худобу, або за будови релігійного призначення, або, нарешті, за те, що нарід завжди зазначає у назві майданів—«розкопані могили».

Це останнє тлумачення походження майданів висловлювано багато разів, але спроба дати йому наукове обґрунтування належить проф. Б. А. Городцову.

В. А. Городцов¹⁾,

на підставі уважного вичення зовнішньої форми й становища майданів, також після старанних розкопін майдану біля с. Райського, Ізюмського повіту, на березі р. Торця, встановив, що в майданах зовсім нема культурного шару, властивого стародавнім селищам, городищам і святиням, та що вуса майдану, дотуляючись до кільчатого насипу, одним краєм налягають на нього, звідки можна

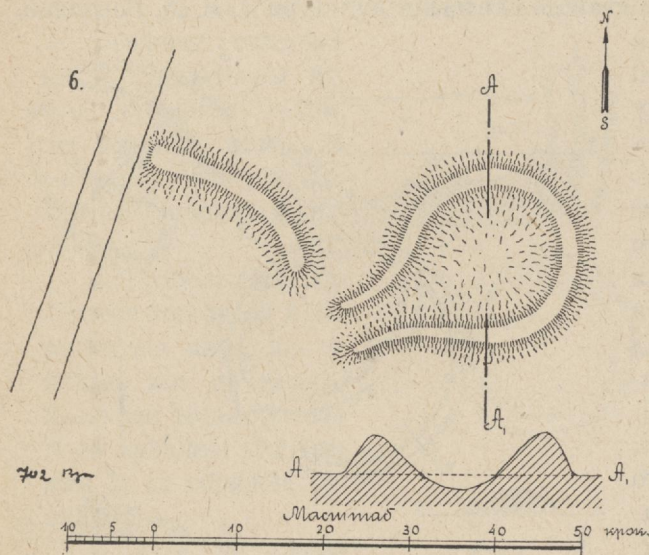

Рис. 7.—План та перекрій майдану № 6 біля с. Олександрівки, Валківського р. Харківської окр.

зробити висновок, що вуса майдану насипано пізніше, ніж кільчатий вал.

Зрештою найважливіше те, що кільчатий вал зовні супроводиться заплівлим ровом або жолобом, як у всіх степових могил²⁾.

Насип майдану має біля надвірної поверхні проверстки, що здіймаються рівнобіжно зовнішньому краюві, з середини круто уриваються. Це ясно свідчить, що кільчатий вал спочатку був звичайним могильним насипом, внутрішню частину якого вибрано й землю звідти висипано, як побічні вали або вуса.

Отже було доведено, що майдани являють собою могили, пізнішого часу розкопані. Лишалоя нерозв'язаним питання, коли і з якою метою розкопано могили, також, що являють собою вуса майданів.

В. А. Городцов розуміє майдани, як могили, що їх розкопали шукачі скарбів, а вуса, на його думку, утворилися через уживання підчас розкопін «волочні» (волокуши)—спеціального приладдя з дошки та мотузків,—до якої запрягають волів та якою викопану землю відволікають набік.

¹⁾ В. А. Городцов. Майданы. Древности, т. XX, вып. 2, ст. 29—39.

²⁾ Пор. С. А. Мазараки. Майданы. Труды XIV Археол. С'езда, т. III, М. 1911, ст. 213.

майдани є наслідком салітрової промисловости, розвиненої на Україні в XVI, XVII сторіччях, коли для виварення салітри користувалися дуже часто з могил і городищ.

Нижче ми наводимо докази, що користування з могил і городищ для виварення салітри в дуже широких розмірах ішло далі в XVIII, навіть XIX ст.

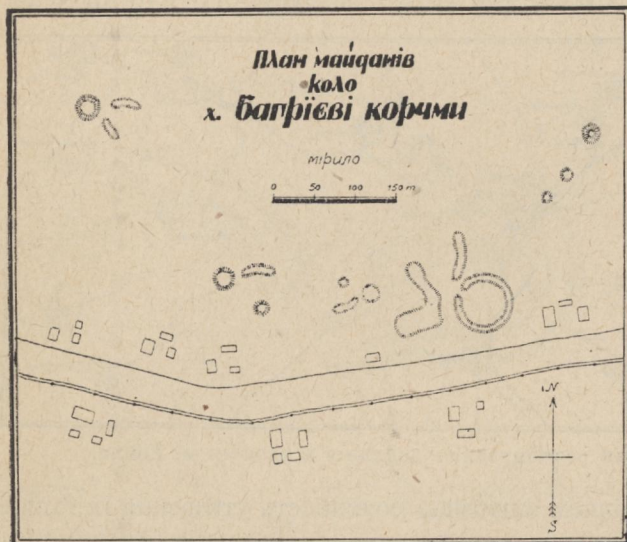

Рис. 9. План майданів в околиці м. Ромна.

Як тлумачить А. А.

Спіцин, майданове кільце є залишок могили, що з неї землю зужито на виварення салітри. А вуса майдану—це є покиди вивареної землі, які прийняли форму правильних валів через те, що чан, в якому вилужувалася земля, з середини могили взята, повільно пересувався й зужито землю викидали в певному порядку, щоб не заважати довозити нову землю, випарювати саліт-

рову рідину в казані, що містився посередині в проміжку між вусами, та іншими працями у цьому процесі.

За докази правдивости цього тлумачення можуть правити такі факти: знаходи в майдановому кільці похоронів, іноді розрізаних, до того найрізноманітнішого часу, вказують з одного боку на різночасність могил, у майдани повернених, з другого на те, що розкопували не шукачі скарбів, бо на похорони, звичайно, зверталася дуже мало уваги.

Знаходи у вусах майданових роз'єднаних поламааних кісток людини, часом і різних старовинних речей (кременів, бронзових стрілок та инш.), що туди попали з середини могили, стверджують походження вусів із покидів вивареної землі.

Форма майданів вельми нестала. Виходи з майданового кільця відкриваються в різні боки, число їх нестале. Вуси—найхарактернішу частину майданів—упоряджено й улаштовано надто різноманітно¹⁾.

За доказ цього можуть бути план (рис. 8) і кресленики майданів з околиць м. Ромна (рис. 9—14), зняті лаборантом Роменського Музею В. Гричуком, що їх мені ласкаво надіслав для цієї праці Директор Роменського Музею М. Семенчик.

¹⁾ Пор. В. Г. Ляскоронский. Городища, курганы, майданы и Змиевы валы в области Днепрового левобережья. Труды XIV Археол. Съезда, т. III, М. 1911, ст. 1—66.

Усе це цілком суперечить думкам про ритуальне призначення майданів, бо релігійні будівлі завжди визначаються великою сталістю ознак та виробленістю деталей.

Відай єдина, постійно виявлена правильність, а власне, те, що проти виходу завжди є вільна площинка—цілком зрозуміла з погляду виварення салітри.

Велика крутість внутрішнього схилу, зріз шарів, що йдуть рівнобіжно зверхній поверхні—з цього погляду зрозумілі. Кільчасту форму майдану А. А. Спіцин з'ясував, як наслідок спеціального способу розробки, за якого землю вибирали з середини конічною ямою, утворюючи ліжку, куди зручно було зсипати землю з країв.

Островець, що іноді лишається в осередку, є наслідок вибирання землі кільчастою канавою, до якої землю спускали і зокола і зсередини—з поверхні острівця. Подаємо нашу спробу ілюструвати спосіб розробки майдану (рис. 15).

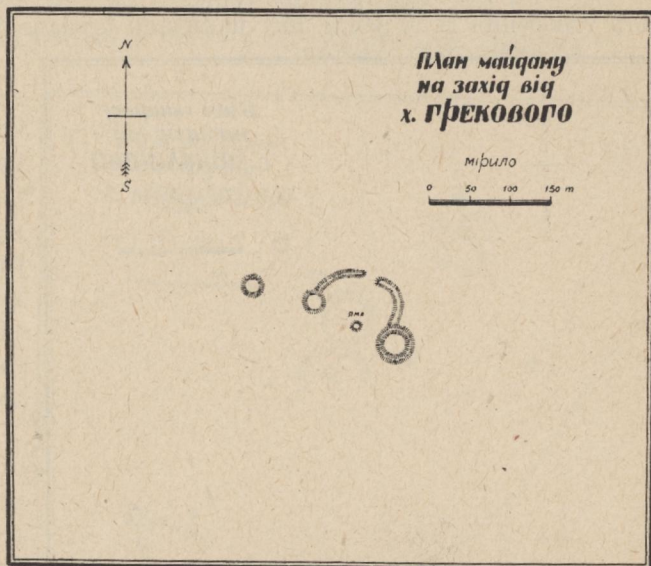

Рис. 10. План майдану в околиці м. Ромна.

VII.

Теорії розкопаних могил і, особливо, салітрова теорія не знайшли серед новіших дослідників собі визнання. Вони викликали цілу низку заперечень, які ми, приєднуючись до салітрової теорії, спробуємо стисло проаналізувати.

В. Г. Ляскоронський, що дуже багато часу присвятив реєстрації й описові майданів¹⁾, занотовує, що майдани здебільшого улаштовані на високих чистих просторах, щоб, на думку дослідника, стежити, як наближається ворог. Поблизу від майданів лежать низини—луки, балки, трав'яні багна. Спостережено близьке сусідство й звязок із «змівими валами» та крутими городищами, що до їх складу входять. Далі дослідник зазначає цілу низку важливих властивостей в урядженні майданів: вуса або крила майданів завжди звернено опуклою стороною в той самий бік, куди й опуклість кільчатого валу. Крила мають звичайно

¹⁾ В. Г. Ляскоронский, *op. cit.*

форму півкрусних дуг, які охоплюють обіжний майданчик, що міститься перед виходами майдану. Як що майдани лежать один від одного близько, то крила їхні звернені одно до одного й вони охоплюють спільну широку площу.

Система у розкладі крил, їхня кількість і височінь виключають можливість утворення їх із землі, яку накидали шукачі скарбів.

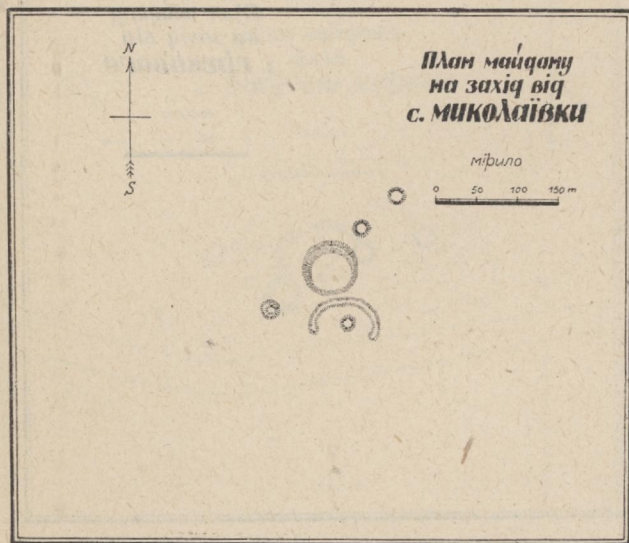

Рис. 11. План майдану в околиці м. Ромна.

Поміж крилами майданів іноді спостерігають заглибини, ніби запливлі ями, а коло крил майданчики перепаленої до червоного кольору глини, при чому ці майданчики містяться між кільцюватими дугами майданів, ближче до їхніх країв.

Товщу валів - крил становить та сама чорноземля, що й у осередковому кільці, іноді з проверстками глини. У насипу крил трапляються черепки грубої

роботи з примітивним орнаментом і проверстки попелу, а на поверхні — великі зерна річної жорстви.

Крила майданів ніде не прилягають щільно до кільцюватого валу, і це, на думку В. Г. Ляскоронського, править за аргумент проти теорії волочень (волокуш).

Роблячи підрахунок обширу ям, в середині кільчатого валу, й обширу двох його крил, автор приходить до висновку, що обсяг останніх удвоє більший. Він запевняє, що в деяких інших випадках обсяг крил майданів на багато перевищує обсяг заглибини в середині насипу.

Форма півкрусних валів, на думку дослідника, суперечить теорії волочень (волокуш), бо вивезена земля повинна-б раз-по-раз нагромаджуватися догори й запряжений до волочень товар мав би грузнути й топтатись у раніш вивезеній землі.

Заглибина майдану не завжди має правильну обіжну форму, іноді й підковувату, горбувату, перегороджену, ніби дві ями. Це суперечить гіпотезі про розкопани шукачів скарбу, бо ці копачі не могли-б залишити нерозритою центральну, найважливішу частину.

Наявність поруч з майданами менших незайманих могил і подібність устрою та змісту кільчатого валу з крилами здаються дослідникові також несполучимими з теорією волочень (волокуш).

Те, що мають в собі майдани, а в них на дні центральної лійки дослідник знайшов пофарбовані кістяки, свідчить за їхню давню давнину.

Наприкінці В. Г. Ляскоронський, ставлячи в звязок майдани й змієві вали, застосовує їх до одної й тої самої далекої доби і вважає майдани за оборонні будови для маленького окремого господарства, яке містилося за кільцюватим насипом і обіймало простір посередній між крилами¹⁾.

З усіх цих міркувань положення майданів на підвищеннях—цілком відповідає звичайному положенню могил. Поруч з цим нам відомі майдани й на терасах у долині річок (наприклад, біля сл. Соколова, Зміївського району). Положення їх біля лук зовсім не є правило. Зв'язок із змієвими валами в межах Слобожанщини, безперечно, не існує, бо тут ці вали невідомі, проте майдани дуже численні.

Рис. 12. План майданів в околиці м. Ромна.

Розполіг вусів опуклістю наоколо та спільні площадки двох суміжних майданів цілком відповідають салітрової теорії.

Система в розпологу валів, при відсутності постійного плану, також свідчить на користь її. Ями між крилами майданів і особливо перепалені до червоного глинясті майданчики, які В. Г. Ляскоронський знайшов «у Більському (західньому) городищі, в городищі²⁾ Скороборі, в городищі-майдані²⁾», що знаходиться на підвищеному плато край м. Кишеньки в гирлі р. Ворскли» можуть правити за прекрасний доказ салітрової теорії.

Склад вусів з того самого ґрунту, що й кільчатого валу, перевірки глини й попелу, домішка черепків—усе це дається з'ясувати з погляду салітрової теорії.

Що крила майдану не стикаються з кільчатим валом, це аж ніяк не промовляє за оборонною теорією В. Г. Ляскоронського, проте зовсім не суперечить теорії розкопаних могил.

¹⁾ В. Г. Ляскоронський. К вопросу о курганах, городищах, майданах. Труды XIII Археол. Съезда, т. I, М. 1907, ст. 419—434.

²⁾ Термінологія В. Г. Ляскоронського.

Обчислення обсягу крил та внутрішньої лійки одного майдану, що проробив В. Г. Ляскоронський, показало, що перший удвоє перевищує другий. Зважаючи на недосконалість способів обміру, ця невідповідність лежить цілком у межах можливої помилки. Що-до інших майданів, то звичайно обсяг вусів на око не перевищує обсягу внутрішньої лійки, але щоб на цих даних будувати аргументацію в той чи інший бік, потрібно

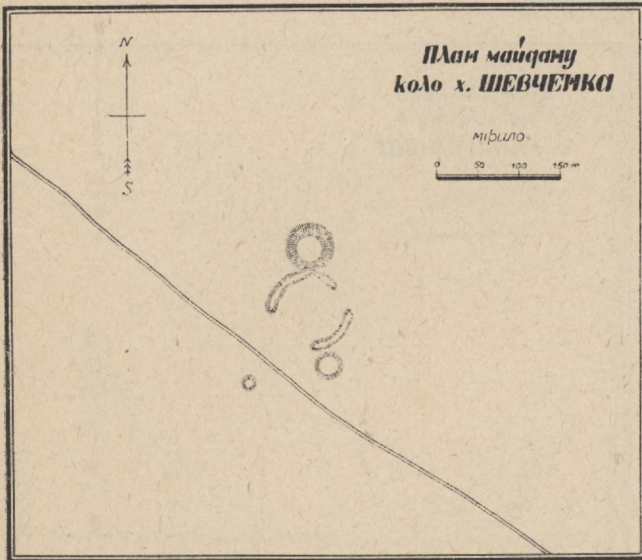

Рис. 13. План майдану в околиці м. Ромна.

виходити з цілком точних обмірів і обчислень.

Регулярна форма вусів та часто їхня значна височінь справді суперечить теорії волочні, але не салітрової теорії.

Неправильності в лійці майдану, горби на його дні, перегороджі—суперечать гіпотезі про розкопани шукачів скарбу, одночасно й оборонній гіпотезі В. Г. Ляскоронського, але не салітрової теорії.

Існування малих незайманих могил взагалі нічого не доводить, так само, як і загальні твердження про подібність між кільчатим валом та вусами.

Знаходження на дні центральної ями похоронів із пофарбованими кістяками, певна річ, суперечить теорії В. Г. Ляскоронського, бо місця житла, особливо господарські будівлі, зовсім не надаються на похорон небіжчиків. Крім того, нам добре відомі похорони з пофарбованими кістяками, які завжди містяться під могильними насипами.

Окрім усіх наведених вище заперечень гіпотези В. Г. Ляскоронського, треба нагадати, що місця осель археологічно завжди позначені скупченням харчових покидів, попелу й вугілля, уламків кераміки, знарядь та інших забутків культури, часто в значній кількості. Нічого схожого в майданах, також і в тих, що розкопав В. Г. Ляскоронський, не знайдено.

В. Є. Данилевич, не погоджуючись також із салітровою теорією, і взагалі з теорією розкопаних могил, зазначає, що майдани звичайно входять до складу могильників, або лежать поблизу могильника чи окремих могил. Розкопані могили, на його думку, не схожі на майдани: «ми повинні були-б визнати, що люди, які їх копали, зумисне вкладали землю дуже оригінальним способом». Симетричність майданів незрозуміла з

погляду розкопаних могил, або варіння салітри. Зрештою, за теорією А. А. Спіцина, в майданах повинні-б зустрічатися купи попелу й вугілля, чого справді немає. Похорони в майданах належать до давнішого часу, ніж початок салітроваріння.

Припускаючи, що деякі майдани були використані для салітроваріння, В. Є. Данилевич дає їм інше загальне тлумачення, вважаючи їх за рештки кочовищ, власне насипи й круглі ями, куди ховали худобу підчас завірюхи¹⁾.

Із цих закидів перший—належність майданів до могильних груп—ніяк не суперечить салітрової теорії, бо майдани цілком природньо пристосовано до місцевостей, багатих на могили. Далі, майдани не просто розкопані могили, а виварені на салітру, тому й землю з них укладено своєрідним і

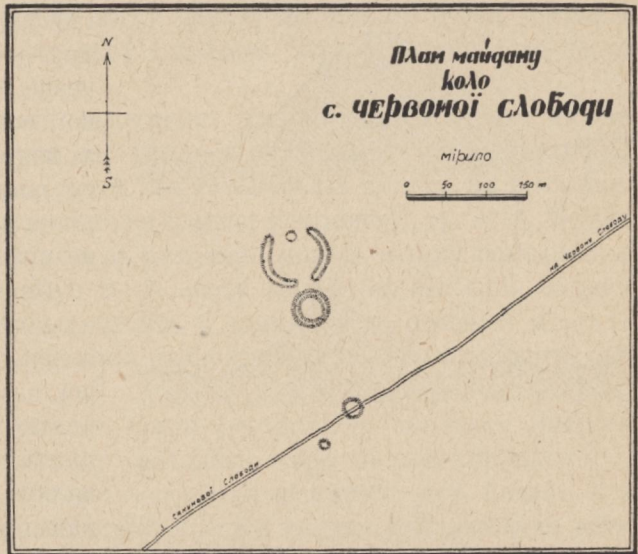

Рис. 14. План майдану в околиці м. Ромна.

характерним для них способом. Симетричність майданів, при точному здійманні планів, показується вельми проблематичною й не виходить взагалі за межі зручного розміщення зужитої землі. Попіл та вугілля часто трапляються при студіюванні майданів, втім складі як раз у розкопинах В. Є. Данилевича—в крилі майдану. Похорони в майданах, звичайно, мусять належати до давнішого часу, ніж салітроваріння, і в такому разі являють собою зацілілі останки того, що містять у собі могили, як і в розкопинах В. Є. Данилевича, але вони зовсім не до речі в заганах на худобу, за які шановний дослідник вважає майдани.

Крім того, той факт, що майдани лежать на високих пунктах вододілів, далеко від води, також мало погоджується з останньою гіпотезою.

Теорія А. А. Спіцина зустріла також низку заперечень з боку К. М. Мельник-Антонович²⁾, що вказувала на велику кількість уже відомих майданів, на схему їхнього поширення, надзвичайну різноманіт-

¹⁾ В. Є. Данилевич. Раскопки курганов около хут. Покровского, Валковского у., Харьковской губ. Труды Моск. Предв. Комитета по устройству XIV Археол. Съезда. В. II, М. 1908, стор. 17.

²⁾ К. Мельник-Антонович. Майданові городища на Україні. Записки Українського Наукового Товариства в Києві. Кн. III, Київ. 1909., ст. 82.

ність типів і розмірів, на склад землі в настипах і на положення майданів часто в місцях без лісу й без води, іноді далеко від сучасних селищ.

Ці заперечення не здаються нам перекональними, бо кількість виварених на салітру могил, як можна бачити з дуже багатьох архівних вказівок на виварення з могил салітри, було, безперечно, вельми велике

і цифру відомих (за К. М. Мельник) майданів у 1500, хоч вона, певне, багато нижча від дійсної, зовсім не можна вважати за надто велику, беручи на увагу широкі розміри салітроваріння в XVI—XVIII ст. і значно пізніше.

Площа поширення майданів на межі лісостепу цілком відповідає салітрової теорії. До даної, власне, теорії пристосовано писані вказівки, тут були в великій кількості могили, було паливо й деяка безпечність від нападів татарських.

Різноманітність типів і розмірів майданів, видимо, промовляє за салітровою теорією. Ясно, що жодного докладно виробленого, звичаєм та релігією освяченого плану будови не існувало. А загальні риси в спорудженні майданів дуже добре пояснюються способами

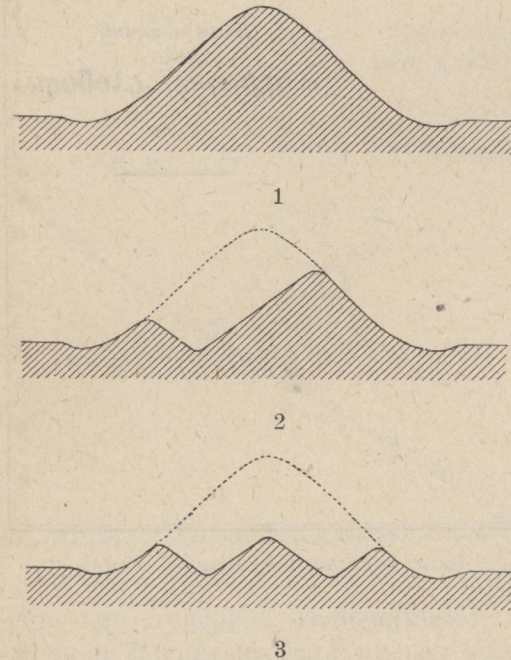

Рис. 15. Схема розроблення могили на салітру: 1—непорушена могила; 2—початок розроблення могили кільцевим рівчаком; 3—кінець розроблення: майдан з горбкуватим острівцем у центрі.

праці, яка хоч була цілком байдужа до деталей, вимагала деякого порядку й послідовності в улаштуванні виходів та розміщенні висипів вивареної землі.

Так само склад землі в настипах і будова їхня, як довели надзвичайно ретельні розкопани В. А. Городцова, цілком промовляє за теорією розкопаних могил і пізнішої насипки вусів.

Положення майданів взагалі в місцях безлісових і безвідних не доведено, а відсутність лісу й води, в безпосередньому сусідстві з майданами, не може правити за аргумент проти салітрової теорії.

Не виключено існування лісів по багатьох місцях за старих часів, користування з інших відмін палива—соломи, кізьяку, й довіз палива й води до місця виварювання салітри з найближчих місцевостей. Щодо віддалення майданів іноді далеко від залюднених тепер пунктів, то

є прямі вказівки архівних документів (див. нижче), що віддалення навіть на 200 верстов для майстрів салітроваріння, зважаючи на цінність здобутого продукту, не було перешкодою.

Нарешті, останнє заперечення проти теорії розкопаних могил і нову гіпотезу походження майданів виставив граф А. А. Бобринський, який у Чигиринському повіті на Київщині розкопав два майдани. В обох центральні ями мали буйну вогку землю без ніяких ознак могильної ями. Із речей в обох випадках знайдено черепки глиняного посуду пізнішої доби.

Ґрунтуючись на повній відсутності кісток людини й тварин, так само інвентаря поховання, що після грабіжницьких розкопін завжди лишаються на місці, окрім речей для грабіжників цінних, на відсутності дерева від даху й стовпів могильної камери (скитської), гр. А. А. Бобринський не визнає цих майданів за розкопані могили в тому розумінні, як В. А. Городцов, а застосовує їх до епохи скорчених кістяків, надає їм обрядового значення, власне бачить у майданах ті освячені місця, де «перше, ніж поховати, небіжчиків напівспаловали»..., щоб знищити органічні частини¹⁾.

Не повторюючи заперечень проти ритуального значення майданів, треба зазначити, що з погляду салітрової теорії ці майдани цілком даються з'ясувати. Буйна земля з черепками пізнішого часу, видимо, є зотліла купа гною, складеного в розроблений майдан для дальшого витворення салітри, що було пізнішим способом видобутку її (див. нижче).

VIII.

А. А. Спіцин зазначив, що на дні майданового кільця не раз знаходили шматки цегли, чавуна, скла — речі нового часу, що попали туди, очевидно, в процесі виварення салітри, зрештою, навіть, монети XVI й XVII в.в. Перед виходом зустрічалися сильно перепалені шари землі, а раз, у Кременчуцькому пов., знайдено два підряд горни, шари вугілля, шматки пемзи (певне, щоб чистити від накипу казани) й чавуна.

Ці вказівки бажалося перевірити на майданах Харківщини, що й пощастило почасти зробити за останні роки, хоча й без розкопін.

Аспірант Харк. Археол. Музею І. Н. Луцкевич оглянув із цим спеціальним завданням декілька майданів і зібрав на них цікавий матеріал, а саме.

Роблена могила на полі, на схід від Лосева, Харківського району, близько ст. Лосево, Півд.-Східн. Залізн. Дуже великий майдан з ворітьми на Північ, з величезними вусами по три з західньої та східньої сторони. Між двома середніми вусами міститься яма, завглибшки до 1,5 м. В ній на дні знайдено грудки перепаленої глини, уламки деревного ву-

¹⁾ Гр. А. Бобринский. Исследования в Чигиринск. у. Киевской губ. в 1907 г. ИАН. в. 25. Спб. 1910, ст. 53—56.

гілля, грудочки білої маси, що нагадує міцну золу, уламки цегли, кавалки й зливки дуже міцної мінеральної жужелиці, черепок грубого простого посуду пізніх часів, три черепки тоншого простого посуду, гадаю, XVII—XVIII ст., гарно оброблений чотирикутній кремінець, здається, від рушниці (1924 р.).

Виселок Лозова, Лозівського району, Харківської окр. Майдан за залізницею, за місцем, де розходиться нова колія на Севастопіль із старою, зруйнованою. Майдан великий у полі. Ворота на Північ. З обох боків воріт вуси — по одному, між ними розкопана невеличка могилка. Лійка майдану завглибшки до 2 м. від рівня землі, поросла травою. У ній де-не-де траплялися шматки перепаленої глини, одна грудочка білої маси, що нагадує золу (1928 р.).

Майдан Караульний на полі біля с. Покровського, Покровського району, Куп'янської округи. Лійка дуже глибока, вихід один, з обох боків по три вуси. У кінці вусів яма, ще дві ями між унутрішніми вусами. На дні центральної лійки зібрано великі кавалки білої маси, що нагадує міцну золу, є шматки з вугіллям усередині, шматки жужелиці. Тої й другої дуже багато ще на середньому вусі, ліворуч воріт. Золи й жужелиці остільки багато, що це заважає рости городині, яку скрізь посіяно. За майданом у бік Покровського—чотири могили (1926 р.).

Від М. П. Таранця дістав я подібні відомості ще про один майдан Роблена Могила, 2 км. від села Кириївки на Півд.-Схід та 1,5 км. від хут. Відноги на Півн.-Захід, Глобинського району, Кременчуцької округи.

Майдан міститься на межиріччі на полі. Навколо кільця йдуть валки у дві смути з перервами, усього 8 валків. Ворота на Півд.-Схід, невеличкі зниження кільця на Півд.-Зах. та Півн.-Схід. Проти малих воріт невеличкі долинки.

В-осени 1927 р., селяни суміжних хуторів шукали на майдані скарбу і довгий час розкопували його. В долинці проти малих воріт, на глибині коло 50 см., селяни викопали ніби стінку з перепаленої глини, заввишки коло 40 см., яку давалося простежити метрів на два, далі вона повертала до малих воріт майдану. Цю стінку розбивали ломом. Глибше була біла маса, міцна, але порошна, з домішкою дрібного вугілля. Тут трапився невеличкий уламок сірого граніту, розтрісканий від жару. Грунт проміж стінкою та могилою був мішаний з перепаленою та простою глиною. За стінкою ґрунт нормальний.

ІХ.

Спробуємо тепер довести салітрову теорію посилками на писані пам'ятки, що з них багато вельми перекональних.

Установлено, що салітроваріння вже в XVII ст. було заняттям дуже поширеним на Україні й добре відомим населенню. Так, французький інженір Боплан, який служив у Польщі за королів Сигизмунда III й Во-

лодислава IV, в своїому «Описові України», що вийшов у світ року 1650, писав про Запорожців: «козаки дуже досвідчені в здобуванні салітри, якою достаткує Україна, і в приготуванні гарматного пороху»¹⁾.

Уже з р. 1602 ми зустрічаємо в польських джерелах вказівки на виварювання салітри з могили Сороки, в Брацлавському воєводстві²⁾. Ця величезна могила, що лежить біля Кальника, Липовецького повіту, тепер є складним майданом³⁾.

До 1613 року стосуються відомості про розкопування могили Скоробір⁴⁾ та інших могил у Київському воєводстві⁵⁾ для виварювання салітри. Скоробір, як згадано вище⁶⁾, зберігає й досі всі ознаки складної системи майданів.

Р. 1620, польський уряд, з огляду на конечну потребу в поросі, ухвалив виділити всі місцевості з салітровими промислами на Лівобережній Україні в окреме державне мастркове управління, «салітрову державу». Е документах перелічені поля — диже Білгородське, Очаківське, Путивельське, поля коло Муравських шляхів татарських і коло річок Псла, Ворскла й Орелі та всі дики поля, де-б могли знайтися придатні до виробу салітри гордища, могили й інші місця («и во всех диковизнах, где бы могли найтись удобные делания селитры городища, могилы и другие места»).

Як повідомляє инший документ того самого часу, князь К. К. Вишневецький зайняв салітри коло річок Хоролу, Псла, Груні Великої, Груні Черкаської, Груні Ташівської й Груні Сухой, також коло городища Більського й коло рік Ворскла, Орелі, Мерчика, Орчика, Голтви й Сули⁷⁾.

Р. 1701, гетьман І. Мазепа писав Петрові I-му, що «Запорожці всіма способами утискають салітряників; і гроші, й напої, й харчі беруть із салітрових майданів повсякчасно... Запорожці уперто називають річку Самару... й могили, з яких салітра виробляється, — своїми; погрожували майдани салітрові зруйнувати» (Запорожцы притесняют селитрянников всячески; и деньги, и напитки, и харчи берут с селитряных майданов беспрестанно... Запорожцы упорно называют речку Самару... и могилы, из которых селитра делается, — своими; грозили майданы селитрянные розорить»...) ⁸⁾.

В кінці XVIII ст. використання стародавніх земляних висипів на ви-

1) Боплан. Описание Украины. Спб. 1832, ст. 5.

2) A. Jablonowski. Polska XVI wieku. Źródła Dziejowe. T. XXI. Warszawa, 1894 ст. 421. Т. XXII, 1897, ст. 272, 349, 716.

3) А. Спицын. Майданы, ст. 4, рис. 2.

4) A. Jablonowski, I. с., XXI, ст. 182.

5) Ibid., ст. 223.

6) Див. В. Г. Ляскоронский, op. cit.

7) Л. В. Падалка. Прошлое Полтавской территории и ее заселение. Полт., 1914, ст. 70—75.

8) С. М. Соловьев. История России. Кн. III, ст. 1259.

варювання салітри було звичайним явищем, про що маємо низку свідчень академиків — подорожніх.

З них найкраще описав процес виварювання Гмелін, який спостерігав його 1769 р. в Уриві, Воронізької губерні¹⁾. Дуже цікавий опис його треба навести цілком:

«Атаманъ пришелъ сего дня къ намъ по нашему желанію, и отвель насъ къ селитряннымъ стѣнамъ, отъ коихъ неподалеку находились котлы. Стѣнами было ихъ не должно называть, да лучше великими кучами, какъ и дѣйствительно Малороссіане ихъ называютъ селитрянными курганами, что значитъ гробница Татарскаго князя, на которую навалено земли до пяти или до шести сажень въ вышину, въ знакъ, что онъ тутъ прогребеньъ лежитъ. Ежели время и обстоятельства допустятъ меня вскрыть сіи княжескіе курганы, то я объ нихъ еще объявлю. Находящіяся здѣсь селитряныя кучи вѣдомъ точно таковыя же. Когда въ землѣ примѣтять слѣды селитряной матицы, то, положивъ ее въ котель, наливають теплою водою, и буде она перебѣжить и солоната станетъ, то вывариваютъ ее, примѣшивая къ ней в большемъ или меньшемъ количествѣ неперемѣняющуюся в огнѣ щелочную соль, которую достаютъ изъ сожженой соломы или изъ степныхъ травъ, и по томъ начинаютъ надлежащимъ образомъ очищать и въ подобныя кристаллу фигурки приводить...

Селитряныя мѣста взяты на откупъ нѣкоторыми Украинцами... такъ что никому другому не можно владѣть курганами, развѣ онъ ихъ купилъ. А какъ изъ земли вынута будетъ селитряная матица, то сваливаютъ ее вышереченнымъ образомъ въ большія и круглыя кучи, и такъ выставливаютъ ихъ на вольный воздухъ, чтобы въ надлежащее время при помощи проходящаго воздуха опять достать изъ сей земли селитру. Черезъ опыты извѣданы, что по прошествіи четьрехъ, шести и десяти лѣтъ можно изъ той же земли получать селитру; но никогда на умъ не приходило, чтобы къ селитряной землѣ прибавлять согнившія, тучныя и маслиныя вещи отъ растѣній и животныхъ...

Селитряныя откупщики, которые хотять по всякой годъ доставать селитру, перемѣняють для того мѣста; и какъ здѣсь повсюду находится селитряная матица, то они легко получаютъ желаемое...

Отъ сего происходитъ, что не токмо въ Урывѣ, но и во всей сей сторонѣ находятся по разнымъ мѣстамъ курганы, кои прежь сего и въ Кастинскѣ заведены были. Есть нѣсколько ихъ еще и въ Коротоякѣ, подвластномъ Воронежской губерніи городѣ, который отсюда отстоить на 12 версть. Когда изъ Урива ѣхать въ Острогожскъ,

¹⁾ Samuel Georg Gmelins. Reise durch Russland zur Untersuchung der drei Natur-Reiche. I. Theil. St. Petersburg. 1770. S. 86—89.

Самуила Георга Гмелина „Путешествіе по Россіи для изслѣдованія трехъ царствъ естества. Перев. съ нѣмецкаго“. Ч. I. Спб. 1871, ст. 131—134.

то попадуться многі кургани, а далѣ къ Украинѣ, сказывають, ихъ еще больше будетъ».

Далі Гмелін дивується, що для здобуття салітри роблять горби, а не стіни, що на його думку було-б доцільніше.

Паллас¹⁾ описує 1773 р. «селитреной городок» на Ахтубі, збудований на руїнах старого ногайського міста, де виварювано салітру на заводах.

Року 1774 Гюльденштедт²⁾ спостеріг у м. Голтві, Миргородського полку, салітроварню, «що для неї землю беруть з валу старовинної фортеці».

Х.

На Слобідській Україні, де салітроваріння було дуже поширене, з цього джерела виробу салітри користувалися навіть у XIX ст.

Так, за статистичними відомостями Слобідсько-Української губернії від р. 1814 у Ізюмі «салітра на заводі виварюється з валу фортеці, що була колись біля міста Ізюма»³⁾.

Із якихось, видимо, старих валів виварювали салітру в місті Краснокутському, в слободах Сіннім і Колонтаєві, Богодухівського повіту, а в сл. Лохівській, Зміївського пов., із валу з застарілими баціонами Слобідської фортеці⁴⁾.

Є також прямі свідчення, що для салітроваріння на Слобідській Україні користувалися власне з могил, до того й за дуже пізніх часів. Так Вадим Пассек, ще р. 1839, в «Очерке Харьковской губернии» писав: «Селитру без приуготовления добывают в старинных насыпях: курганах и городищах»⁵⁾.

Уже з 40 років XVIII ст. салітрове виробництво на Слобожанщині дуже поширюється⁶⁾. В Харківському полку, в половині століття, кількість заводів сягає 30, продукція салітри—10.000 пудів на рік. За перші роки XIX ст., на Слобідсько-Українській губернії, здобувалося біля 20.000 пудів салітри на рік. Далі, після деяких коливань виробництво продовжує розвиватися, як це добре простежив Е. П. Трифільєв⁶⁾, і протягом першої половини XIX ст. на Харківщині сягає великого значення.

¹⁾ Петра Симона Палласа „Путешествіе по разнымъ провинціямъ Россійскаго государства. Ч. III, половина 2, 1772 и 1773 годовъ. Перевель Василій Зуевъ. Спб. 1788, ст. 143, 146.

²⁾ D. I. A. Guldénstädt. Reisen durch Russland und im Caucasischen Gebirge. 2. Theil. St. Petersburg. 1791. S. 200.

³⁾ Е. П. Трифільєв. Очерки из истории промышленности Слободской Украины Т. I. Селитроваренне. Сборн. Харьк. Истор.-Филол. Общ. т. 6, X. 1894, ст. 38.

⁴⁾ Ibid., ст. 40, 41.

⁵⁾ Пассек. Очерк Харьковской губернии. Харьковские Губернские Ведомости 1839 г. Отд. отт. ст. 15.

⁶⁾ Е. П. Трифільєв. Очерки из истории промышленности Слободской Украины. I. Селитроваренне. Сборник Харьковского Историко-Филологического Общества. Т. VI. вып. 2, X. 1894, ст. 12—48.

Розвиваються салітрові заводи, кількість яких 1852 року сягала 62. Максимумом виварювання салітри досягло щось коло 1860 року.

До цих часів стосуються вказівки Н. Штиглиця¹⁾:

«Козаки, що переселилися на Україну принесли з собою вміння здобувати салітру, тому виварювання салітри в Харківській губернії є одна з найдавніших галузів промисловости. Чорноземний ґрунт майже по всіх повітах губернії сприяє складанню буртів, тому ця галузь промисловости й була розвинена тут дуже значно. Ще року 1861 рахували в Харківській губернії 90 заводів; виварювалося салітри близько 70.000 пудів. Надалі це виробництво підупало. 1862 року існувало лише 25 заводів, а р. 1863 заводів, що працювали, було лише 9. Проте за Статистичними таблицями 1867 р. показано 47 салітряних заводів, з котрих 29 в Лебединському, 13 в Богодухівському та 5 в Охтирському повітах»¹⁾. В «Списке населенных мест» наведено біля 70 салітрових заводів.

На Полтавщині салітрові заводи існували ніби ще на початку ХХ ст. Принаймні, маємо вказівки на декілька їх в околицях містечка Груні, Зіньківського пов., на завод в с. Корнилівці, Прилуцького пов., в с. В. Обухівці, Миргородського пов.²⁾.

Зрозуміло, що з розвитком заводського добутку салітри старий спосіб виварювання на салітру могил мусів зникнути під тиском нового, удосконаленішого, на який робив вказівки вже Гюльденштедт. Це — штучне виготовання салітри в буртах — спеціально висипаних валах, завдовжки до 30, завгрубки й заввишки до 2 — 3 сажнів, що складалися з мішанини землі з гноєм³⁾. Такі бурти своєю формою нічого спільного з майданами не мали, а рештки їх у наші часи не мають⁴⁾.

Місце, де були колись салітряні бурти показано мені 1927 р. в сл. Огульцях, Валківськ. району, Харківськ. окр. Важливе для нас питання, коли саме остаточно припинилося використання на салітру могил важко вирішити остаточно. Зазначена вище проста й рішуча вказівка Вадима Пассека датована 1839 роком. Ще 1857 року Філарет⁵⁾ уважав, що назва Салітрової могили свідчить, що могила була складена з куп гною, призначених для здобування салітри. Ця вказівка, в кожному разі, свідчить, що використання старих могил, будь то з домішкою гною, ще й 1857 року було знайомим явищем.

¹⁾ Харьковская губерния. Список населенных мест по сведениям 1864 г. Обработан Н. Штиглицем. Спб. 1869, ст. LXXIV.

²⁾ Россия, под редакц. В. П. Семенова. Т. VII. Малороссия, Спб. 1903, ст. 320, 365, 389.

³⁾ Е. П. Трифильев, 1. с., ст. 46, прим. 4.

⁴⁾ Н. Е. Макаренко. Археологические исследования 1907—1909 годов. Извест. Археол. Комиссии. Вып. 43, Спб. 1911., ст. 110.

⁵⁾ Арх. Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. IV. X. 1857., ст. 308.

ХІ.

Окрім цих загальнішого змісту вказівок маємо низку документальних даних що-до виварювання могил на салітру в певних пунктах Харківщини.

В одному документі 147 (1639) року читаємо:

«А на селитренное варенье пригодится в степи за Ворсклом курган Вольный¹⁾ к речке ко Мжу и иные курганья, от Курска в 200 верстах, где в прошлых годах варил Роман селитряник, да в Курске на посаде против Казачьей слободы курганцы малые...»²⁾.

Дуже важливо-б було ототожнити вказівки писаних пам'яток що-до певних виварених на салітру могил, з майданами, що є тепер у тих само пунктах.

Тепер для низки місцевостей ми можемо вже з більшою чи меншою певністю зазначити таку тотожність...

15 жовтня р. 1644, Вольновський воевода повідомляє, що 14-го числа «пришел в Вольный полоненник Чугуевец, боярский сын Иван Савостин, который объявил о себе: взяли его, Ивана, в полон с товарищами 15 человек Ногайские люди 1 августа в 152 (1644) г. на селитренной варнице, от Чугуева в 5 верстах, а он, Иван, с товарищи прислан был на варницы для оберегання от прихода военных людей...»³⁾.

Цей документ не дає певних вказівок на те, де саме виварювалася салітра; цікаво проте зіставити з цим, що приблизно за три верстви на Півд.-Схід від Чугуєва, біля Зміївського шляху, ми ще 1906 року разом з К. Гінце виявили, обміряли й зняли на план два невеликі майдани (рис. 16).

У наказі Білгородського воеводи Чугуївському р. 1658 читаємо:

«указано ему варить селитру в степи за Чугуевом на речке Бурлуках»⁴⁾.

Район р. Великого Бурлука як раз багатий на майдани. Тут за 7 верстов на Півн.-Захід від села Середній Бурлук є «Могила Селитренная», за 2 верстви на Південь від села Нижній Бурлук, біля хут. Михайлівки, «Роблений Майдан», за 2 верстви на Півн.-Схід від села Малий Бурлук величезна «Могила Селитренная», очевидячки, майданом є й Могила Катречкина за 3 верстви на Північ від села Василенкова⁵⁾.

1) Р. 1640. Гаврило Бокін дістав нагороду за те, що збудував місто „на Вольном Кургане“. Це місто Вольне на Ворсклі, тепер слобода Богодухівського повіту, Харківськ. губ. Арх. Мин. Юст. ст. 272, арк. 32—34. Е. Альбовский, Валки, український город Московск. Государства. Труды Харьк. Ком. по уст. XIII Арх. С'езда в Екатеринбургe, ст. 42.

2) Акты Московского государства, т. II. Сиб. 1894, ст. 106.

3) Филарет. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Отд. 4. X. 1857, ст. 54, прим. 36.

4) Д. И. Багалея. Материалы для истории колонизации и быта степной окраины Московского государства, т. II. Харьков, 1890, ст. 79.

5) Военно-топографич. карта, ряд. XXIII, арк. 15.

Вельми цікаві такі документальні вказівки:

У виписові з книг про межування на землі Харківського полку р. 1716 межа між землями Вільшани й Богодухова проходить через низку могил. Тут межа володінь Вільшанського й Богодухівського міст іде між іншим «через Торської шлях и через Сухой Мерчик на високий курган... а от того кургана и от столба едучи прямо на разрытый третий селитряной курган, селитряные жє два кургана оставя в левой стороне».

Рис. 16. План двох майданів біля м. Чугуєва, Харківської окр.

«От Богодуховских земель поворота направо вниз долиною, которая тянет из под осиновых колков до устья той долины, где впадала в Сухой Мерчик четыре тысячи шестьсот сажень, а от устья той долины налево через бугор и через речку Мерчик, где написан был столб дубовый... близ малого курганца тысяча двести сажень, который выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик».

Далі межа Мурафи й Перекопця «начен выше устья, где сошлись Мокрый и Сухой Мерчик, от первого курганца прямо на долину против двух малых курганцев, которые на праве той долины. Тою долиною вверх до первой вершины и через долину первую вершиною на право, оставя долину влево, прямо на Селитряной курган, тысяча девятьсот сажень. А от того кургана на долину двухвершинную тысяча четыреста сажень, которая тянет в Мандрычную долину... Через Мандрычную долину переехав... и вверх тою долиною к семи курганам тысяча двести сажень, на первый Селитряной курган, оставя вправо шесть курганов, а от того кургана прямо к валу тысяча четыреста сажень»¹⁾.

Стежучи за наведеною межею на трьохверстовій військово-топографічній мапі (ряд XXIII, аркуш 14), бачимо, що вона сходиться з межею між повітами Богодухівським і Валківським, йдучи місцевостями, на майдани вельми багатими. Що-до Салітрової могили за тисячу чотириста сажнів від долини з двома верхів'ями, яка тягнеться в бік Манд-

¹⁾ В. В. Гуров. Сборник судебных решений, относящихся к вопросу о старозаимочном землевладении в местности бывшей Слободской Украины. X. 1884, ст. 574—5.

ричної балки, то ми можемо з певністю сказати, що мова йде за один з великих майданів, який р. 1920 обслідували ми разом з О. Потаповим, на Півд.-Заході від с. Олександрівки, Валківського повіту (рис. 3—7), на межі між повітами і як раз на такій віддалі від двохверхової балки Глибокої, що верхів'ям підходить до балки Мандричної. На трьохверстовій малі усю групу майданів названо «древними укресленнями», а на плані, який р. 1920 знято й який додається до цього, згадану салітрову могилу, з усієї групи найбільшу, зазначено номером п'ятим (рис. 2).

Менш докладні вказівки на «вареной курган» біля Хотмизького шляху, поблизу від «Градской Золочевской межи»¹⁾.

У виписові з книг про межування 1681 р. на землі Лебединських Черкас, межа Лебединського повіту, між иншим, проходить «по Ташевской грани (Груни) на Попов боярак и вверх по Попову бояраку к Селитряным курганам, что против Романкова леса»²⁾.

Єсть ще ціла низка аналогічних даних, які після перевірки на місці, безперечно, також ствердять тотожність майданів із розритими, вареними й салітровими могилами книг про межування.

Так, в тій самій книзі про межування Харківського полку сказано: «А с верховья речки Грайворона прямо степью через дорогу, что ездят из Сенного в Белгород на вареной селитряной курган не малой четыре тысячи четыреста сажень, а тот курган подле той дороги и подле дороги, что ездят из Грайворона в Ольшанск по левой стороне»³⁾.

На допливі річки Липця «Лозовой колодезь», од верхів'я якого межа йде «на красной селитряной курган прямо по гребню тысяча шестьсот сажен до красного селитряного кургана, который стоит близ большой Харьковской дороги в пятидесяти сажнях, едучи в Белгород, в правой стороне, а от того селитряного кургана доворотить на право вкруте по Харьковской дороге, едучи к Белому городу, тысяча двести шестьдесят сажень до кургана, что слывет долгая могила...»⁴⁾.

У позвах мешканців м. Лебедин за землі 1681 року згадуються «селитрные вареные курганы» коло Азака, при Гадяцькій дорозі⁵⁾.

У цьому районі тепер також відомі майдани⁶⁾.

Прямі вказівки на походження майданів дають також назви деяких із них. Так вище вже згадано, що за 2¹/₂ верстви на Півн.-Схід від с. Малий Бурлук на військово-топографічній карті зазначено «Могилу Селитренную», зірчастої форми, безперечно, великий майдан. На віддалі

1) Ibid., 573.

2) Ibid., 538, 539.

3) Ibid., 571.

4) Ibid., 576.

5) Д. И. Багалея. Материалы для истории колониз. и быта степной окраины Московского государства, т. I, X. 1886, ст. 109.

6) Д. И. Багалея. Объяснительный текст к археологической карте Харьков. губ. Труды XII Археол. Съезда, т. I. М. 1905, ст. 74, № 31.

23 верстов на Півн.-Схід від неї та за 6 верстов на Півд.-Схід від с. Гнилиці, Вовчанського повіту, є друга «Селитряна могила»¹⁾). Від 1693 р. маємо згадку за неї під назвою Селитряного кургана. Філарет²⁾ гадає, що він складений із куп гною для здобування салітри. За його часів цей спосіб здобування салітри переважав, але салітрові бурти й за описами тогочасними й за даними сучасними, як зазначено вже вище, мали зовсім інший вигляд—довгих низьких валів. Правдоподібніше, що тут ми маємо також звичайний майдан. Біля сл. Печеніги, Вовчанського повіту, також є Салітрова Могила.

Ось такі дані писаних джерел на користь салітрової теорії.

XII.

Етимологічне розуміння слова м а й д а н до цього часу мало з'ясувало його первісне значення.

Звичайно це слово виводять від північно-тюркського м а й д а н — рівнина (бойовище) й османського м а й д а н (м е г д а н) — чисте місце, бойовище, біговисько (ристалище), обидва з перської мови³⁾.

В. В. Радлов зазначає дуже близьке значення слова м а й д а н = м а й д а н для низки тюркських говірок (османської, кримської, туркменської, хивинської, сартської), куди це слово перейшло з перської мови—рівнина, площа, гіподром (біговище)⁴⁾.

У слов'янських мовах поруч із цим значенням зустрічаємо цілком відмінне.

Так, у болгарській мові м а й д а н, м е г д а н — чисте місце, площа; у сербській м е й д а н, м а й д а н — площа, місце поєдинку й, одночасно,—рудня; у польській—чисте місце, бойовище, місце для забудови й, поруч з цим,—поташня⁵⁾; у живій великоруській мові «площадь, место, поприще; возвышенная прогалинка и стоявший на ней лесной завод: смолокурня, дегтярня, поташня, смолевой, селитряной майдан, завод работающий на воле». Одночасно «Майданный курган, майданная могила, — разрытый, раскопанный сверху, с котловиною»⁶⁾.

Цього другого значення слова наведені етимологічні міркування не з'ясовують.

Проте в перській таки мові є слово м а д а н а — заклад для здо-

1) Военно-топографич. карта, XXIII, 15.

2) Историко-статистич. описание Харьковск. епархии, т. 4, ст. 308.

3) E. Berneker. Slawisches etymologisches Wörterbuch. Heidelberg. Lief. II, s. 6
A. Преображенский. Этимологический словарь русского языка, в. 7. М. 1913, ст. 503

4) В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, т. IV. СПб. 1911, ст. 2069.

5) E. Berneker. Ibid.

6) В. Даль. Толковый словарь живого великорусского языка. Изд. 3. СПб. 1904, т. II, ст. 753 — 4.

бутку мінеральних речовин¹⁾. Йому відповідає ма да њн — в османській і джагатайській говірках, з арабської — рудня, копальня²⁾.

Здається найправдоподібнішим, що в слов'янських мовах сталася контомінація—сполучення в одному слові ма й да н двох близьких вимовою, але відмінних значенням турецьких слів — ма й да н і ма да њн.

В українській мові цілком так само знаходимо обидва значення для слова ма й да н: з одного боку—площа, базар, з другого—завод для хемічного виробництва, зокрема, місце для виварювання салітри. Це останнє значення слова, як нам здається, досить легко наблизити до вихідного перського ма да на й безпосередньо тюркського ма да њн, бо й самого вміння варити салітру козаки, певне, навчилися на Сході, де й по цей день досить поширене виварювання салітри з різноманітних руїн, решток залюднених пунктів і т. и.

Цікаво зазначити, що один з майданів Харківщини за 1 верству на Південь від д. Ганнопіль та за 2 верстви на Північ від Софіївки, Вовчанського повіту, на мапі зветься Могила Мадан³⁾.

У значенні хемічного заводу слово майдан вживається на Україні давно. У наведеному вище листі І. Мазепи 1701 р. двічі згадані «селитренні майдани».

Поруч із цим його прикладали й до інших відповідних місць виробництва. У грамоті козакам Ізюмського Слобідського полку 1704 року тричі згадується «солеварные майданы» на річці Жеребці⁴⁾.

Гюльденштедт⁵⁾ (1774 р.) зазначає, що місто Тор (сучасний Слов'янськ) розташоване між п'ятьма солоними озерами, в тому складі Старо-Майданним (Вейсовим). Нема сумніву, що назва ця звязана з солеварнями.

Старі дослідники, починаючи з Фундуклія й Подберезького⁶⁾, зазначають, що українська людність вважає майдани за місця колишнього виварювання салітри.

Нарешті, в сучасній українській мові на Слобожанщині слово майдан прикладають до описаних вище земляних споруд цілком нарівні з назвами: «розкопана могила», «розрита могила», при тому в величезній більшості випадків «розкопані й розриті могили» в дійсності показуються майданами. А назва двох майданів «Селитренними» свідчить про зацілілу що-до цього пам'ять.

Усіх наведених міркувань, здається нам, досить, щоб уважати, що майдани, як такі, до галузи передісторичної археології не належать, а їх треба вивчати й розглядати нарівні з могилами, в залежності від тих останків поховань, які в них заціліли.

1) А. В. Комаров. Записки Русск. Археол. Общества, т. XII. СПб. 1901. ст. 382.

2) Радлов., I. с. 2048.

3) Военно-топогр. карта, ряд. XXII, арк. 15.

4) Гуков. I. с., 512 — 13.

5) Gùldenstädt, I. с.

6) L. с., 259.